

Ігор Марцінковський (Київ),
доцент Гуманітарного інституту Національного університету
кораблебудування ім/ адмірала Макарова, кандидат медичних наук

Патологоанатомічні розтини померлих і бальзамування тіл у запорозьких козаків

Досить поширена думка, що медична допомога у запорозьких козаків була подібною до народної, тобто такою, яка застосовувалася серед переважаючого сільського населення України, є не зовсім вірною. Так, козакі при потребі використовували засоби народної медицини, адже вони походили з народу, але їхня військова діяльність потребувала й дещо інших підходів у медицині. Військові походи козаків, у тому числі й морські, сутічки з противником не обходилися без убитих, поранених та хворих на інфекційні хвороби. Травми отримані в бою відрізнялися від побутово-виробничих, а ризик їх виникнення був значно більшим. Спосіб життя воїна на необжитій місцевості, значне скупчення людей під час походів, отримані травми і хвороби вимагали певних знань щодо протиепідемічних заходів, надання допомоги у польових, часом екстремальних, умовах. У Запорозькому Війську, як і у більшості армій європейських країн, медичну допомогу козакам надавали цирульники (через польськ. *cyrulik* від лат. *chirurgus*), які робили невеликі хірургічні операції, вправляли вивихи, накладали пов'язки при переломах і ранах, видаляли зуби, а також виготовляли мазі, пластирі, порошки тощо. Свідченням того, що медична допомога у війську надавалася на європейському рівні тогочасних медичних знань, є знайдені під час археологічних розкопок скальпелі, пляшечки з ліками, аптекарські ваги, наприклад, на місці битви під Берестечком [1, 220–221]. Під час археологічних досліджень інших місць знайдено аптечні вироби із темно-зеленого скла, до яких належать різноманітні пляшечки, флакони, ампули, колби, слоїчки для мазей: малі – для видачі ліків і великі – для зберігання [2, 93–95]. Привертає увагу те, що при розкопках Богородицької фортеці знаходили такі ж кулясті пляшки, як і при розкопках місця Берестецької битви.

Мета статті: за збереженими писемними джерелами – свідченнями сучасників подій – дослідити рівень медичних знань, а саме патологічної анатомії людини, в українському козацькому війську.

Виклад основного матеріалу та його обговорення. Як зазначає Г. де Боплан, у першій половині XVII ст., козацькі медики робили розтини тіл померлих від обморожень живота з дослідницькою метою. «Завдяки цікавості декого з тутешніх мешканців, які, бажаючи дізнатися про наслідки такої сильної і жорстокої недуги, провели розтин кількох покійників, виявилось, що більша частина їхніх кишок почорніла, спеклась і начебто склеїлась до купи. Це переконало їх, що на таку хворобу немає ліків, бо в міру того, як псуються і відмирають від гангрени нутрощі, хворі не мо-

жуть не скаржитись і не кричати безперестанно і вдень, і вночі. Це й робить їхню смерть такою болючою і затьжною, а [страждання] безперервними» [3, 94–95].

За сьогоднішніми уявленнями описані при лапаротомії (розтин стінки живота) зміни були некрозом (змертвіння, гангрена) петель кишок («почорнілі»), з перитонітом (лат. *peritoneum* та суфікс *-itis*, що вказує на запалення) – запаленням листків очеревини («спеклись і начебто склеїлися»), яке супроводжується тяжким загальним станом організму («кричали безперестанно» від болю). За результатами досліджень вони визнали неефективність лікувальних заходів тогочасної медицини («на таку хворобу немає ліків»).

Історики медицини підкреслюють, що подібні анатомічні процедури виконувалися на той час тільки у спеціалізованих клініках італійських університетів. У Російській імперії першим описав перитоніт В. Шабанов у 1816 році. Першу лапаротомію з приводу перитоніту зробив у Великій Британії Тейт (R. L. Tait) у 1879 році, а у Росії – А. І. Шмідт у 1881 році. Звичайно, ефективна допомога стала можливою тільки з розробленням методів асептики й антисептики, за умов впровадження загального знечулення, що мали місце вже починаючи з другої половини XIX та у XX століттях [4, 91].

У козаків подібні дослідження померлих робилися не одноразово («провели розтин кількох покійників»), що дозволяло порівнювати візуальні результати розтину із проявом хвороби. За свідченнями Боплана й сучасним розумінням розвитку перитоніту, вони зробили цілком правильне описання патологоанатомічних змін кишківника (некрозу і запалення) та пов'язали його із клінічним перебігом хвороби і несприятливим прогнозом із виникненням зазначених симптомів.

Далекі походи та бойові дії не обходилися без померлих та убитих. Простих козаків ховали на місці битви, а знатних козаків і їх ватажків перевозили на Батьківщину. Все це вимагало знань анатомії людини, з'ясування причин виникнення хвороби, уміння тривало зберігати тіло. Перечитуючи документи тих часів переконаємося, що козаки мали певні знання більш-менш тривалого бальзамування. Так, тіло старшого сина Б. Хмельницького Тимоша, який під час оборони Сучавської фортеці 12 вересня 1653 року був тяжко поранений та через кілька днів помер від гангрені [5, т. 1, 121], було перевезено з Молдавії до України і поховано в Іллінській церкві у Суботіві лише 27 грудня 1653 року [6, 74]. Та й коли о п'ятій годині 27 липня (6 серпня н. ст.) 1657 року помер Б. Хмельницький, тіло його зберігали, чекаючи допоки приїде козацька старшина і представники всього козацького війська на похорон, який відбувся 25 серпня 1657 року [5, т. 1, 207].

17 жовтня 1655 року при облозі Старого Бихова був смертельно поранений полковник і наказний гетьман Сіверський І. Золотаренко. Його тіло

не віддавали землі протягом усього Пилипівського посту, а це з 15 (28) листопада по 24 грудня (6 січня), зберігали у церкві до поховання, про що є письмові свідчення очевидця [6, 71].

Відомий інший випадок тривалого зберігання частини людського тіла. Після смерті 1 серпня 1680 року кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка, його тіло було наступного ж дня поховане з великими почестями [5, т. 2, 265]. Могилу декілька разів руйнували вороги, а останки козаками викрадалися й перепоховувалися. Незважаючи на те, що у новітній час при розкопках могили І. Сірка було віднайдено кістки обох рук, існують перекази, згідно яких після смерті кошового його тіло п'ять років (а відрізану праву руку й довше) запорожці возили у походи, що забезпечувало їм перемоги. Нібито й М. Кутузов, який добре знав козаків за численними російсько-турецьким війнами, в тому числі й при взятті Очакова (1788), у 1812 році наказав доставити з України висухлу руку Сірка. За переказами з нею тричі обійшли з молебнем навколо Москви і пронесли перед бойовими позиціями російської армії на передодні бою з французами під Малоярославцем. Нібито за його ж клопотанням у 1813 році, останки отамана Сірка поховано на околиці Капулівки у 1836 р.

Історичні джерела не засвідчують які саме заходи здійснювалися для тривалого зберігання тіл видатних козацьких ватажків. Найвідомішим є холодний метод збереження тіла, але в умовах походу, та ще й в колі супротивника, як у випадку з тілом Т. Хмельницького, реалізація такого методу для того часу видається неймовірно складним завданням. Зберегти ж протягом місяця тіло Б. Хмельницького від розкладання холодним способом було легше, оскільки козаки не були у поході, але зважмо, що це були найжаркіші літні місяці. Незважаючи на осінньо-зимові місяці досить тривале зберігання тіла І. Золотаренка теж вимагало заходів попередження його розкладання. Збереження частини руки в умовах перепаду температури й вологості без заходів попередження розкладання її тканин, тобто бальзамування, було просто неможливим.

Бальзамування – метод попередження гниття трупів або окремих органів, який застосовується для збереження частин чи цілих тіл людей після їх смерті, відомий з глибокої давнини у Єгипті, Ассирії, Греції, Перу, мексиканських інків. Суть бальзамування полягає у просякненні тканин трупа речовинами, які знищують мікроби і попереджують посмертне руйнування тканин до їх поховання (у Давньому Єгипті застосовувалися духмяні речовини – бальзами, а звідси й назва процедури). Народами цих країн застосовувалися як складні, так і прості технології бальзамування тіла. Складні – передбачали видалення нутрощів, мозку, промивання вином і розміщення останків у соляних розчинах, маслах, що вимагало тривалого часу, певних навиків і ресурсів. Проте існували й простіші методи, наприклад, розміщення тіл у вині чи меді. Зазначені методи бальзамування описувалися Геродотом, Діодором Сицилійським. Цікавість до

бальзамування тіл повторно виникла в епоху Відродження, коли стали закладатися основи наукової анатомії. У XVI і XVII століттях в Європі бальзамування тіл здійснювали, в основному, шляхом просякнення трупа різними складними сумішами, які містили кухонну і морську сіль, природні галуни, терпентин, алое, ароматичні смоли. При цьому трупи занурювали у розчин або їх порожнини наповнювали складними сухими сумішами. Ззовні бальзамовані трупи покривали шаром воску чи лаку, натирали кедровою олією, камеддю. У XVIII ст. для бальзамування широко використовували винний спирт [6, 539].

Козаки знали про якийсь простий метод збереження людського тіла на нетривалий час, ймовірно з літератури, або із запозиченого у походах східного чи європейського досвіду, проте вони могли й поєднувати декілька нескладних методів. Вказані випадки підтверджують наше припущення.

Висновки:

1. Показано, що козацькі медики робили розтини тіл померлих (лапаротомію) для з'ясування причини смерті постраждалих від обморожень живота, на підставі яких прийшли до правильних патологоанатомічних описів уражень кишківника некрозом з розвитком перитоніту.

2. Установлено, що зроблені в Україні у 30-х роках XVII ст. лапаротомії померлих та описи змін внутрішніх органів на тлі обморожень були одними з перших у Європі.

3. Доведено, що у середині XVII ст. козаки застосовували бальзамування для тривалішого збереження людських тіл і їх частин після смерті своїх ватажків.

Література

1. **Свешніков І. К.** Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
2. **Харитонова О.** Спроба датування скляного посуду з Самарі – Богородицьком фортеці / Олена Харитонова / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / Ред. колегія: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Самойленко Г. В., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 93–95.
3. **Боплан Гійом Левассер де.** Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – 252 с.
4. **Кузин М. И., Бурков И. В., Пермяков Н. К., Стрижова Н. В.** Перитонит / Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б. П. Петровский. – Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 91–102.
5. **Величко С. В.** Літопис: У 2-х томах / Пер. з книжної української мови, вступна ст., коментарі В. О. Шевчука; відп. ред. В. О. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991.
6. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 294 с.
7. **Лопухин Ю. М.** Бальзамирование трупа // Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б. П. Петровский. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 2. – С. 539–540.